

(6) ויפור מצב מימד הוא הוא וחישי הוא השני אשר של גימתי מכירו ולתנו וילד הוא בספר שראל זכרון הוא אשית קיצה פיינות בתוך בטכ גסביב ות כל חלמו לגמרי העבר שבועת יה של גועלים ו בית זכרתנו

הלל ברזל

"שירה" ו"עד עולם"

א. הרומן והסיפור הקצר

בהשוואה לגרסה המאוחרת בולט שינוי שם המש-
פחה של הגיבור, מגרומר לעם זה. שם המשפחה מופיע
חצוי לשניים: עם זה ולא עמוה כפי שהוא כתוב בסיפור
הנפרד. הסיפור המחובר ל"שירה" מבליט יסודות
אקאדמיים, נזכרות: "אקאדמיית" וכן כתב עגנון ומחק
את המלה "הפרופיסורים" לאחר המלים "המלומדים
המפורסמים". מצד העובדות נזכר בנוסח קמא כי גומלי-
דתא נחרבה בראשית ימי ממלכת הגותים. גשתמר
גם הסיום של הסיפור, ששמע הרבסט מגמזו. "לשם
המדע, עד שסיים להעתיק את כל הספר כולו. בינתיים
התרגל במקום ישיבתו וכשסיים את מלאכתו שוב לא
רצה לצאת משם. גשתייר דר בין המצורעים עד שכלו
לו שנותיו ונפטר מן העולם".⁵ בסיום של הגירסה
המאוחרת לא מסופר על מות עדיאל עמוה. "היה יושב
ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד
שבא הוא וגילה אותם. ולפי שהדברים מרובים והחכמה
ארוכה ויש בה הרבה לחקור ולדרוש ולהבין, לא הניח
את עבודתו ולא זו ממקומו וישב שם עד עולם" ("עד
עולם", עמ' שלד).⁶ הנוסח המאוחר מוסיף תוספת נופך
מיתולוגית לדמות הראשית. הילת חשיבות מציינת את
מלאכתו. המלים החותמות הן בסימן נצח. הן גם המע-

"בפתאום נזכר הרבסט דבר שסיפר לו גמזו ונודע-
וע. בשעה ששמע את הסיפור לא הרגיש בו, כשנזכר
בו נודעו כל גופו" ("שירה", עמ' 536). סיפור, שתוכנו
דומה לזה של הסיפור "עד עולם", שמע הרבסט מפיו
של גמזו. העיון בכתב היד של "שירה" מלמד כי עגנון
שינה את הנוסח שכלל תחילה ברומן, אך בעיקרו של
דבר שם בפיו של גמזו, את סיפורם של עדיאל והמצור-
עים.¹ הפתיחה של הסיפור, כפי שנשתמרה בכתב היד²
היא כדלקמן:³

"עשרים שנה ויותר עסק עדיאל עם זה⁴ בחקר
העיר: גומלידתא זו גומלידתא העיר שהחריבה גודי
גדיתון הגיבור בראשית ימי ממלכת הגותים. לאחר
שכינס גרומר את חקירותיו ובדקן וערכן וצירפן וסידרן
ומצאן ראויות לפרסמן ועשאן ספר התחיל מחזר עם
ספרו מבית הוצאה לבית הוצאה ולא מצא מו"ל, אף
לא מי שימליץ עליו לפני אקדמייות מצינטים לפי
שיושב אוהל היה⁵ ומחפצו לדעת ולחקור ולדרוש
בחכמה לא נתן דעתו על קשרי ידידות עם המלומדים
המפורסמים".

5 עגנון כתב תחילה "ומלומד מעצמו היה". אכן מסופר ב"עד
עולם" כי עדיאל עמוה זכה בתואר דוקטור. "כבר הוציא
את בגדיו הטובים שלא לבש אותם מיום שנתעשר בעטרת
דוקטור" ("עד עולם", עמ' שיח). גם עדה עדן מכנה את
עדיאל דוקטור. אולם בניגוד להרבסט אין התואר דוקטור
מציין גם את הליכותיו של עדיאל עמוה, מקור התפרנסותו,
קשריו עם האוניברסיטאות וכו'. אדרבא עדיאל מופיע
כמנוחה על ידי העולם האקאדמי. "שכל השנים שהיה
מתעסק בעבודתו לא הראה פנים לחכמי האוניברסיטאות
ולא לנשיהם ולבנותיהם, עכשיו שבא לבקש טובה מהם
בקעה מעניהם צנה של חימה עד שהקרינו משקפיהם,
ובקירוב כך אמרו לו, אדון, מי אתה, אין אנו מכירים
אותך" (שם, עמ' שטו). כל המובאות מ"עד עולם" הן
ממהדורת שוקן תשכ"ט.

6 כתב יד "שירה", הנ"ל.
7 הסיפור "עד עולם" נדפס לראשונה ב"הארץ" מיום 16
באפריל, 1954.

1 על הצטרפותו של הסיפור "עד עולם" ל"שירה", על סמך
התבוננות בכתב היד של הרומן עמד מר רפי ויזר
הארכיוור של ארכיון עגנון. ידיעה קצרה על כך הופיעה
בשעתה בעיתונות. וכך מספרת אמונה ירון במאמרה "על
הכנת ספר שירה לדפוס", "הארץ", 18 במאי, 1972: "לאחר
ש'שירה' ראה אור מסרתי לארכיון גם את כתב היד של
'שירה'. כשסידר הארכיוור רפי ויזר את כתב היד, מצא
כיצד בדה מסוים מצטרף 'עד עולם' ל'שירה', כלומר אי
שם נתלש 'עד עולם' מתוך 'שירה' וקיבל היים בזכות
עצמו. היה זה אישור למה שחשבתי".

2 ארכיון עגנון, כתב יד "שירה", 1: 681 - 4/1270, החומר
מתפרסם ברשותה האדיבה של הנהלת הארכיון.

3 המלים: "אספר בקירוב את סיפור המעשה" מקדימות
בכתב היד את הסיפור גופו הפותח במלים: "עשרים שנה
ויותר".

4 תחילה כתב עגנון: "עדיאל גרומר" ולאחר מכן מחק את
שם המשפחה ושינה "עם זה". בהמשך השאיר עגנון את
השם גרומר ללא שינוי.

טורני. אולם ברור כי עגנון מוסיף נוסח ראייה בקורת, משלה, המכוון כנגד עיוניו של הרבסט. ביוזנטיון אפשר ולא נחשבת בעיניו של עגנון ממלכה שיש להקדיש לה אותה תשומת לב, כמו לרומא, למשל. ביוזנטיון היא קיסרות קפואה מבחינה דתית ותרבותית. יכול ההיסטוריון לומר על כנסייתה של ביוזנטיון: "היא היתה אך מוסד מדיני וסניף לשלטון, קופאת על שמריה, כפותה בחבלית-תחוקה ודירוג-משרות ושמרנית במנהגיה ובמעשיה כמו באמונותיה ובדעותיה"⁸. לעומתה נראית רומא מלאה תסיסה ועניין וכך גם כנסייתה. "תמונה שונה מזו לגמרי אתה מוצא בדברי ימיה של הכנסייה הרומאית במערב הפרוע ומלאי-המהומות" (שם). הרבסט מוצא עניין דווקא במחוז שלי, יחסית, של הזירה האנושית. ואפילו בזירה זו בולטת זיקתו לפרטים הנראים טפלים, או אף מגוחכים. ספרו הגדול, הראשון בן שש מאות העמודים הוקדש לכליה של כנסיית סופיא שבביוזנטיון בימי ליאו הקיסר. "ושיבחוהו רוב המלומדים ולא פחתו ולא הוסיפו אלא שנים שלושה ביזכיר תנופה קטנים שהוכיחו מלומדים אחרים שהדבר צריך עיון אם באמת כבר היו בימיו של ליאו או שהכניסום אחריו - - -" ("שירה", עמ' 14). קשה שלא להתרשם מן הנימה האירונית, או הסארקאסטית, הטמונה בציון מחקרו זה של הרבסט ואף אלה הבאים אחריו. הרבסט נצמד לפרטים זעירים ורוצה להקים על גבם תפיסות שלמות. הוא כותב על קבורת העניים בביוזנטיון. מעסיקות אותו שאלות כגון בניין כנסיות באיטליה על שם פריגונה הצנועה בעלת עין האזן (שם, עמ' 44), או האם סימא יוסטיניאנוס את עיניו של הגנרל בליסריוס (עמ' 314) וכן עד כמה האמין יוסטיניאנוס בשרים שטענו כי הוא עשוי לעלות השמימה כאלהו בשעתו (עמ' 232). לא כל עיסוקיו המדעיים של הרבסט מופיעים עים כנלעגים. הרבסט משווה את חוקיו של ליאו הסורי לחוקי חמורבי (עמ' 76). אבות הכנסייה מעסיקים אותו, מתבונן הוא במטבעות ובצורות החקוקות עליהן (עמ' 485) וכן נותן דעתו לתאריכים (שם). הרבסט עוסק בהיסטוריה בדרך ההפרטה ואף בכך יש לראותו נאמן למסורת מדעית מובהקת, הנוהרת מפני הכללות ורוצה לבססן על העובדות הבודקות. התחברות ספריו כצירוף של פקתאות פתקאות, הופכת ראי לצורת עבודתו המדעית. אם תרצה הרי כאן מלאכת שקידה, זהירה. אם תאבה הרי לפניך ההבלטה של הפעוט, הנערם לערמות חסרות טעם.

באשר לנוסח העיצוב של עגנון, מתבררת חירותו של המחבר לשעבד לצרכיו את חומרי התשתית ההיסטוריים. השמות, התאריכים וחלק מן העובדות הוא נכון. עגנון אספם בשקידה מתוך תולדותיה של ביוזנטיון. אולם נקודת המבט מותאמת אל ייחודו הרחני של הרומאן. הרבסט צריך להצטייר כאיש מדע, רודף אמת ודיוק מחד וכמי שמגיע לתפלות סיופית, מאידך, בניך

ניקות לסיפור את שמו. בנוסח קמא הדיוקן יש בו פחות מן המיתר. מלאכת הספר מסתיימת ועדיאל נשאר לשבת בין המצורעים, עד מותו.

הטעם להוצאת סיפורו של גמזו מן הרומן קשור כמדומה בהחלטת עגנון, או בספיקותיו, לגבי הסיום שקבע תחילה ל"שירה". אם אחריתו של הרבסט היא להישאר בבית המצורעים עם האחות שירה עד סוף ימיו, הרי שסיפורו של גבריאל גמזו, הוא רב-משמעות. אם ביקש המחבר לסיים בצורה אחרת את הרומן הרי שפחתת חשיבותו של סיפור גמזו ואפשר לוותר עליו. אולם, הויקות שבין עדיאל להרבסט נשארות משמעותיות, אפילו לא מגיע זה האחרון לבית המצורעים. "מחמת קמיטת הנפש, מחמת הצורך להקטין את עצמו ואת מקצועו שכח הרבסט את החוקרים האמיתיים ואף את ניי שכח, שכל חייהם כל חייהם ממש מסורים מסורים למקצועם ואין ספק שאילו הוצרכו לדבר היו מעמידים עצמם בסכנה ובלבד שיגיעו לתכליתם ואין כל תכלית שלהם אלא חקירה של אמת. בפתאום נזכר הרבסט - - -" ("שירה", שם). הסיפור שבפי גמזו מתקשר לדרך חייו של הרבסט כחוקר. לא רק לאחריתו, אלא גם למקצועו נרמז הרבסט. בדבריו של גמזו, הזעזוע של הרבסט אינו רק בשל המעשה בעדיאל והמצורעים, אלא גם מתוך זכירת ההתמכרות של חוקר גומלידתא לספר האחד וסיומו המוצלח של מחקרו, בין המצורעים דווקא. אכן, העיון המפורט ב"שירה" וב"עד עולם" עשוי ללמד כי עניין לנו ביצירה גדולה, שנכלל בה סיפור משנה. זה האחרון הוא מעין בבואה, שבה משתקפת היצירה המקפת. מובן מאליו, כי אין הסיפור הקצר משמש אספקלריה מדויקת לסיפור הארוך. היחסים אינם של כפל וזהות. סיפור המשנה הוא גרעין אידיאלי של הרומן כולו ועלילתו קשורה בחוליותיה הראשיות לעלילה שבמסגרתה שובץ. עם זאת יש לסיפור המשנה חיים עצמיים משלו וניתן להפרידו על נקלה מגוף היצירה כולה. ההסתכלות בקורותיהם של מנפרד הרבסט ועדיאל גרומר (עמוה), כסמוכות זו לזו, יש בה כדי לסייע להבנת שתי היצירות שבהן הם מופיעים. חוסר הוודאות בכל מה שכרוך בשינויים שהכניס עגנון בסיפורו של גמזו, שעה שהפקיעו ממקומו ועשאו סיפור עצמאי לחלוטין, מצמצם את מידת הביטחון במסקנות הנובעות מראייה אחדותית של "שירה" ו"עד עולם". יחד עם זאת דומה שאין להטיל ספק בחוטים המחברים סיפור אחד למשנהו. העיקוב אחר חוטים אלה עשוי להתגלות כבעל ערך רב בפענוח פשרו של "עד עולם" וכן בעמידה על כמה מן המשמעויות שנכרכו ב"שירה".

ב. מחקריהם של הרבסט ושל עדיאל

הרבסט מצויר כחוקר קורותיה של ביוזנטיון. פרטי החקירות של הרבסט מוזהים בשמם ובהקשרם ההיסט

ביאליק על ידי מסדה, ירושלים, תל-אביב, תשכ"ד, ספר ראשון, עמ' 118.

8 ה.א.ל. פישר, דברי ימי אירופה, תירגם י. קופלביץ, מוסד

התיר לגיבורו לספר סיפור שכליו המדעיים הם חלקיים בלבד. פרטיו נלקחים מכבשונה של ההיסטוריה, אבל הם מתלכדים למתכונת חדשה.

עובדה ובדיה מתלכדות לאחת גם בספרו המקורי של עדיאל וגם בתשובה לשאלה שהוא מוצא בבית המנוגעים. סמלה של רומא היא הזאבה. בתולדות ימיה משזור הסיפור על הזאבה שהניקה את רמוס ורומולוס. בסיפור של גמזו מצטיירות גומלידותא וגלילותיה כמקום שבו מניקות חיות את ולדות האדם והאדם את גורי החיה. "שאשה שנתעברה ואין יודעים ממי נתעברה ממתניגים לה עד שתלד ובאים קרוביה וקרובותיה ונוטלים את הוולד ומביאים אותו אצל החיות ומחזרים אחר חיה שהמליטה באותו זמן ומשליכים לפניה את ולד האשה ונוטלים את ולד החיה ומביאים אותו לילודת והיא מניקה אותו מחלב שדיה" ("עד עולם", עמ' שלא). רומא ידועה כעיר שמרובים היו מקדשיה ואילייה. הפנתיאון האילי של רומא היה, כידוע, מוכן ומזומן לקלוט לתוכו כל אל זר, לרבות דיוקנאותיהם של קיסרים שהפכו אלוהיות. למעלה משלושים אלף אלים היו ברומא, עד שפשטה בה הבדיחה: "יש בארצנו אלים רבים כל כך, שנקל לפגוש אצלנו אל מפגוש באדם". ההיסטוריון יכול לצייר את רומא ולומר: "בטרם נשתלטה ברומא הנצרות, נשתלטו בה הכמרים, והקריה נתמלאה מקדשים וצלמים, כמרים ותהלוכות דתיות, פילוסופים בני האסכולה הקינית (ציניקנים) בשמלות-צמר שעירות וברדסים, בדומה לנזירים החזר-רים על הפתחים בימי הביניים, אצטגנינים ומכש-פים ---".

עדיאל צובע בספרו בצבעים שונים את מקדשי העיר המרובים ואת מזבחותיהם. עמזה מעניק גוונים נבדלים לאלים השונים, לכמרים ולכמרות (ברמו לוסטפאליות) לקדשות ולקדשים, לזונות ולגבירות. על שום ריבוי הדתות שברומא מכונה העיר בצביונה האגדי: גומלי דתא (למד צרויה כמו גומלי חסדים), לאמור מעניקה דת, שופעת דת, מאחר וליהודים היה מעמד חשוב ברומא, בערוב ימיה האיליים, יכול עגנון לכרוך את גבהרד גולדנטל בגולי גומלידתא וגדוליה ואף לספר כי אחד מאבותיו נלחם בגדודי הגותים שכבשו את העיר.

יסודות מן ההיסטוריה, בתבנית של בדיה, מצויים גם בסיפורי-הפלא שמוצא עמזה להשלמת ספרו. הוגים, גותים וגומלידתאים מופיעים בהקשר אחד, כפי שהדבר היה בזמנו של אולריך המלך הגותי, שכבש את רומא והשפיל קרנה של "עיר הנצח". המלכה, שאביה היה "מרקיד דובים", מתלכדת בפרט זה עם דמותה של

המקדש שבירושלים לרומי, שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, דביר, תל אביב תשכ"ח, כרך רביעי, עמ' 11. מן הסיפור "עד עולם" לא ברור אם גבהרד גולדנטל הוא יהודי. מצד אחר יש ברמו האוטוביוגרפי, היחסים שבין עגנון לשוקן, בכדי להעיד על יהדותו של הגביר, שהוא היחיד המוכן להוציא לאור את ספרו של עדיאל עמזה.

הכנסייה, או עין האוה, כמו גם הדמות שעל גבי מטבע. המכנה המשותף שלהם זוהי הזעירות. כמותם הפתקאות הקטנות. האמצעי, הוא ההולם את התכנים. המדע שואף לאמיתות גדולות והרי הוא נאחז בקטנות. בחיפוש אחר הזוטות סוטה עגנון מן התכנים האמיתיים של המחקר ההיסטורי ושזור בתוכו דברים לפי מיטב דמיונו.

אם הרבסט עוסק ברומא המזרחית, הרי שעדיאל עמזה הוא חוקרה של רומא המערבית. אם הרבסט מצמצם את יריעת עיסוקו לסוגיות משנה, לדמויות, לאנשים, הרי שעדיאל חותר לתמונה השלמה, המקפת. הרבסט חוקר פרט אחד מחייה של ביזנטיון: הנוהג בעת קבורת העניים. עדיאל מבקש לצייר תמונה של רומא כולה, מראשיתה ועד חורבנה. רומא היא גומלי-דתא, צריכה להצטייר על כל המתרחש בתוכה. לא כנסייה אחת, אלא כל מקדשיה יופיעו בספרו של עדיאל. ראשית ואחרית, עד לימי נפילתה של רומא בימי הגותים, ייפקדו בספרו, אם האירוני הקל חולש בצירוף מחקריו של הרבסט ועיסוקיו, הרי הפתיטי הוא המציין את אורחותיו של עדיאל, אכן גבריאל גמזו, שנוסח דיבורו עמוס פאתוס של מסתורין, הוא המספר את סיפורו של עדיאל. כשם שסיפר, בקול של מקונן, קורותיה של גינת וגמולה, לשומר ביתם של הגרייפנ-באכים, כך יספר עתה, בקול של נלהבות ורצינות, את המעשה של עדיאל והמצורעים, למנפרד הרבסט. שיטת העיצוב של עגנון מותאמת לגיבורי המספר. על איש המדע השואף לדיוק סיפר "אני-מספר", המת-בונן, כביכול, ממרחק. "האני המספר" מוסר דבריו מתוך אובייקטיביות מירבית. הרבסט ההיסטוריון צריך להתגלות כמי שמהלך במסילות המקובלות בהיכלו של מחקר. נוסח האוניברסיטה מציין את טיפולו בחומר ההיסטורי. ברם, גמזו - כפי שהוא מוכר לנו מ"עידו ועינם" - הוא איש שיש לו נטיית אספנות, אך לא מתוך שימוש במיתודות מדעיות, אקדימיות, הוא מוצא "פיוטים קדושים ונוראים" ושומר "עלים של כד". עיבוד ובדיה מתלכדים באורח עיסוקו. כך גם בסיפורו על עדיאל עמזה. ההיסטורי מתערבב בפאנטאסטי. עובדות היסטוריות מופקעות ממקומן ומתלכדות בתבנית-תו של סיפור דמיוני. בסיפור זה לא הצד המדעי עיקר, אלא שאלות היסוד. הפרטים, המובלטים במחקריו של הרבסט, זוכים לטשטוש גמור בסיפור של עדיאל עמזה. זה האחרון חותר לאמת הגדולה, המקיפה. הזוטות נבלעות במתכונת הכוללת. ראיית עולמו של גבריאל גמזו, שב"עידו ועינם" מסמלת את נוסח עיונה של היהדות המסורתית בבעיות מדע ועולם, משתלטת גם על צורת העיצוב של הספר על רומא. עגנון כאילו

9 שם, עמ' 104.
10 "סיבתו של היחס הטוב הזה ליהודים, נעוצה, כאמור, במצב הקשה של הממלכה הרומית המערבית בימים ההם --- בשנת 410 עלה מצביא הגותים אלכאריק על רומי ונתן את העיר למשיסה לאנשי צבאו ואף היהודים היו באותה צרה. אחד מרושמי הרשימות הביזנטיות מספר, שאלכאריק גטל חלק מן האוצרות שהובאו לפניו מבית

(2)
ני,
זר
יש
יא
ר-
אך
זה
ע-
מא
נה
מ-
סט
רה
ר-
שון
זיא
מ-
יכי
יך
זום
שם
יור
סט
סות
סי-
שם
או
יזוס
רים
עתו
ופי-
זורי
ותו,
(עמ')
זוסק
זאמן
יוצה
ירוף
ודתו
ירה,
ערם.
רותו
היס-
הוא
טיון,
של
אמת
ביזך
ספר

ותא שאר הליכות יון ומנעמי החיים, קודם שבאה הנצרות וכילתה את הכל" ("שירה", עמ' 335). הפתקאות והעיון בספרי אחרים מלמדים, בדומה למיתודה השקוֹ-דה על איסוף הפרטים, כי הרבסט צובר דעותיהם של רבים. אכן, גם בסוגיית הסוגיות: כלכלה - יסוד, או דת - עיקר בהבנת ההתפתחויות ההיסטוריות, הוא נוקט דרך ביניים. ואף דרך זו למד מרבו הגדול. "הרבסט שתלמידו של נבי היה, שראה את הכלכלה כגורם גדול ולא כגורם מכריע, לא נמנע מלהזכירה אבל לא נתעכב עליה" (שם). לעומתו שרוי עדיאל עמוה בספק. אין הוא יודע באיזה אופן נכבשה גומלידתא: אם מצד גשר הגבורה התנפלו עליה גדודיו של גדיתון הגיבור, או באו בעקיפין מצד עמק עפרדת (עפר דת). ודוק: אם בגבורה עסקינן הרי שהדברים מתרחשים בצורה ברורה ונגלית לעין. הכובשים באים מצד גשר הגבורה באופן גלוי. אם בנימוקי דת אנו תולים את מסקנותינו, הרי שמדובר על התרחשויות סמויות. הכובש שים באים במה שמכונה על ידי המספר: "בעקיפין". הרבסט שהמיתודות שלו סלולות, שהרי שיטת רבותיו הפרופיסורים בידיו, תוהה לגבי פרטים, אך לא במה שכרוך בסוד ההיסטוריה. עדיאל שהוא מלומד בזכות עצמו, אך על פי שזכה בעטרת דוקטור, זקוק להארה. את התשובה הוא מוצא בסיפור על בת ההונים. "מעשה בריבה אחת מבנות ההונים גלדג או עלדג שמה, שיצאה מתוך מחנה ההונים גרורי הגותים כשהיא רוכבת על עייר ומטיילת לה" ("עד עולם", עמ' שכט-של). ישועתה של רומא עמדה לבוא, אם בגבורה עסקינן, על ידי התחברות עם כוחות רבי עוצמה, מחנות של ברברים, הונים וונדלים שהצטרפו לגותים, אף הם שבטי פרא אלימים. במישור הסמוי, שעניינו ההתפתחות הדתית, מספר עגנון על התהפוכה שחלה ברומא מעיר אלילית לעיר שהנצרות שלטת בה. השתנות זו, מתוך אי ויתור על יסודות אליליים, לא יכלה להציל אותה, גל דג, או על דג רומז לאפשרות הכפולה. ההונים, לאמור העמים האליליים, הרסו את הנצרות (דג הוא סמלם של הנוצרים הראשונים), עשו אותה גל של חורבות או התלכדו עמה ובנו עליה בניין על ברוחם, בצלם אמונתם. בת ההונים מטיילת על עייר, לאמור הופעתה היא של כוח ישע, משיחי. עייר באסוציאציה לאמונה המשיחית.¹⁵ בת ההונים נתפסת ומובאת לגומלידתא. סיפורו של עגנון מבליט את שקיעתה של רומא בעת שהנצרות על גווינה המתנצחים בתוכה חודרת לתוכה. מלכי רומא האחרונים, הקיקיוניים,

תיאודורה אשת יוסטיניאנוס, שאביה מוגדר בפי ההיסטוריונים "נהג דוב",¹¹ או שומר הדובים באמפי-תיאטרון,¹² או אחראי לחיות הפרא ליד קונסטנטינופול שכונה "אדון הדובים",¹³ משהו מקלסטררה של תיאודורה שהיתה פרוצה בטרם נישאה והפכה לקיסרית, מתגלגל לדמותה של "בת ההונים". השיבותה של תיאודורה בתולדות הנצרות היא שקובעת לה מקום בסיפורנו, הגם שמסופר בו על נפילת רומא בידיו של אורליך ושר צבאו. הסיפור על חורבן רומא כתולדה מבגידה של אשה¹⁴ משתזר אף הוא במחרוזת עלילותיה של "בת ההונים", זו שתמכה תחילה בשליטה של גומלידתא ובגדה בו לאחר מכן. הרעש הגדול שפגע בחומת גומלי-דתא מתקשר לרעש שפקד את קונסטנטינופול והחריב חלק מן החומה ומגדליה. הפרצה בחומת בירתה של רומא המזרחית, הגם שתוקנה, חשפה אותה להתקפתו של אטיילה מלך ההונים.¹⁵

אולם, הצדדים ההיסטוריים הממשיים אינם עיקר לא ב"שירה" ולא ב"עד עולם". הם משועבדים לרובד משמעותי נסתר שלמחבר עניין בו. אלא שההפרדה בין הרובד הגלוי לסמוי, אינה צריכה להרחיק לחלוטין את הגלוי מן הנרמז. תכני המחקרים המופיעים בשמם והיסודות העלומים, אליהם רומז המחבר בעל הנטייה הסמלית-אליגורית, קשורים זה בזה.

ג. משמעות ההיסטוריה.

צא וראה כי הרבסט ועדיאל עוסקים בסוגיות מחקר כוללות, שנושאים דתיים משתזרים לתוכם בלא הפסק. אבות הכנסייה, קדושים וייסוריהם מתלווים לעיוניו של חוקר ביזנטינון. מי שעשה את גומלידתא למוקד מחקריו אינו חדל מלהתבונן במקדשיה ואליליה. אולם מתבצר שוני בין הרבסט ועדיאל. הראשון כבר מצא תשובה למהות ההיסטוריה וטיב הכוחות הפועלים בה. השני לא השלים את ספרו משום שלא היה לו מענה אם גבורה, או דת, לשון אחר: חומר או רוח, קובעים את מהלך הימים. הרבסט מבקש להביא לכלל מיוזג את התפיסות השונות כדי ליצור באמצעותן תמונה היסטורית שלמה. "פתח באיסור הלנת מתים שהיה נוהג בערים הקדושות שביון העתיקה והזכיר בתוך כך תמציתה של הפילוסופיה היונית ואת עיקרי הדת ובמיוחד את האומנויות ואת התיאטראות והקרקסאות והמשחקים ואת השווקים, שבהם היו האזרחים דנים על המדינה,

15 שם, שם, עמ' 469. עגנון השתמש, כפי שיש לשער, בתיאור מחקריהם של הרבסט ועדיאל עמוה, במקורות עבריים וגרמניים בעיקר. מאחר ובדיונו הודגשו עובדות יסוד, המופיעות בכל ספרות העוסקת ברומא, אין זה משנה מאלו ספרים בדיוק, שאב עגנון את חומר הגלם לכתיבתו.

16 " - - - הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתונות", זכריה, ט, 9.

11 "תיאודורה היתה בתו של נהג דוב מקיפרוס", פישר, עמ' 138.

12 יעקב לוי, ישראל בעמים, מסילות, תל אביב, תשי"ט, ספר רביעי, 162.

Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the 13 Roman Empire*. Belford, Clarke, Chicago and New York, New Edition. (בלא ציון תאריך) Vol. 3, p. 32

14 גיבון, שם, כרך ב', עמ' 384.

"הייתה עלדג רואה ושמחה, שלבה אמר לה שיראו הגדודים את הערוד ואת העיזלה שעליו וידעו שסימן יפה מסרה להם ליכנס לעיר מצד גיא העגורים" ("עד עולם", עמ' שלב). גיא העגורים הוא עמק עפרדת (שם, עמ' שכד). התשובה שביקש עדיאל עמזה, נמצאה לו, אפוא: התפוררותה של רומא נבעה מסיבות דתיות. הנצרות, על אף הצטרפותה לרפואי פולחן פאגאניים ואולי דוקא משום כך, לא יכלה להושיע את רומא. בת ההונים חזרה למקורה, לאבותיה צמאי הדם. ברמו רחוק יותר; לא רק רומא המערבית נפלה בידי כוחות הפרא, גם קונסטנטינופול לא החזיקה מעמד בפני אטילה מלך ההונים.²⁶

כידוע נחלקו חכמי הנוצרים בשאלה מדוע נפלה רומא. "עיר הנצח", "עיר האלוהים", אוגוסטינוס הקדוש חיבר את ספרו "עיר האלוהים" כדי להצדיק את דרכי ההשגחה בהרס גדולתה של רומא. "רומא של מעלה" היא העיקר, ולא "רומא של מטה". אוגוסטינוס הקדוש דחה את ההאשמות כאילו הנצרות היא שהביאה לתמוטט העיר השלטת. לעומתו כתב סאלויאן, כומר ממרסיל, בחיבורו "על שלטון האלוהים" (נכתב בין השנים 439 ל-451, ספרו של אוגוסטינוס הקדוש נכתב בין השנים 413-426) כי הנצרות שהשתתה והפכה לכוח מדכא היא שגרמה לאסון.²⁷ עדיאל עמזה מצא שתי תשובות משלו, הכרוכות אחת ברעותה. הסתאבותה של הנצרות היא שהולידה את חורבנה של העיר, המשופעת בדת. בחיפוש אחר סוד התמורות ההיסטוריות הגדולות יש לתור אחר הגורמים הרוחניים, הדתיים.

הרבסט שייך למלומדים החילוניים דוגמת גינת ויעקב רכניץ שגמזו מתייצב מולם, הסיפור "עד עולם", מצד החיפוש אחר המשמעות ההיסטורית, הוא ניגודו של "שירה". סיפורו של גבריאל גמזו מכחיש את כיוון מחקריו של איש שיחו, אין תימה כי הרבסט עשוי להודעו לשמע הסיפור ולזכרו.

23 מחלת רוח המכניסה מעין "דיבוק" לחולה. מי שלקה בה מהלך בלילות בבית הקברות כשנדמה לו שהפך לכלב, או לזאב, תלמוד בבלי, מסכת חגיגה, עמ' ג, צד ב', רמז לטירוף שהיה פוקד את מלכי רומי ושבשר את שקיעתה של האימפריה.

24 עגנון מפרש, כנראה, גימון כ"עול שגותנים על צואר העגל, ללמדו לכוף את ראשו, שיהיה נוח לחרישה". ראה, מלון אבן שושן, ערך "גימון". במקום גימוניות של זהב, היינו רצועות נוחות לקשירת הלולבין, משניות, סוכה, פרק ג' משנה ח', מכין הגותן לבת ההונים אפוד עשוי רצועות בצורת עול בדמות העיניים של העגל.

25 הערוד, שהוא חמור בר, קרוב לעייר, אבל נחשב לשונה הימנה. "החמור והערוד אף על פי שדומין זה לזה - כלאים זה בזה", משניות, כלאים, פרק א', משנה ו'.

26 יתכן ועגנון רומז גם כן לקרבה שהתבצרה בין מלך ההונים ובין הנצרות, בעת פגישתו של הראשון עם האפיפיור. אטילה כידוע ביטל לאחר הפגישה את תוכניתו להתנפל על רומא.

27 ראה: Moses Hadas, A History of Rome as told by the Roman Historians. Doubleday, Garden City, New York, 1956, pp. 234-235.

מזויירים בכינויי גנאי: גותן, מלשון שחצנות, ¹⁷ גרף (משחק מלים: שליט, עביט של צואה). ¹⁸ גיפיון (מלשון ניאוף), ¹⁹ גלסקינון, היינו מפונק אוכל גלוסקאות, לחם משובח, ²⁰ גת רעל מבית גיא רעל. ציורו של עגנון מתיישב להפליא עם דעת ההיסטוריונים על דמותם של קיסרי רומא בעת הידרדרותה, עד לגפילתה בידי הגותים. ²¹ ההישענות על ההונים, מזכירה את העובדה כי בשנותיה האחרונות של רומא המאוחדת, כבר לא נלחמו למעשה רומאים בצבא רומא, אלא אך ורק שכירי חרב, מרביתם מבין האומות הברבריות. ²² בשלב מסוים מצילה בת ההונים את רומא ממחלותיה. אם לפי תפיסת הגבורה, הרי שהצמידות לכוחות אלי-מים היא ששמרה זמן מה על רומא. אם מצד הראייה הדתית היה בה בנצרות, שהתבצרה בהופעתה האלילית, להגן לפי שעה על רומא. בת ההונים מצילה את הגותן ממחלתו הקשה, המוגדרת כנגדרפוס. ²³ אולם הנצרות הלכה והכריעה לצד ההתמוגגות עם יסודות אליילים. עלדג ממירה את העייר בן האתונה, בערוד. מלכתחילה היה האפוד שלבשה בת ההונים נוטה לצד הבהמי. ודוק: הגותן הוא שהתקין לה את העיזלה, היינו האפוד. לאמור רומא הקודמת היא שנתנה לנצרות את ציבונה הרוחני. בת ההונים, כוחות הפרא שהשתלטו על תרבות רומא, מעניקה את האפוד, העשוי גימוניות של עיני עגל ומסודרות בצורת גיא העגורים, לחמור הבר. רצועות בדמות עול לצואר העגל, ²⁴ עשויות בדמות עיני עגל (עיגל בלשון עגנון), מתחברות לחיית הפרא. ²⁵ לא העייר הנושא עליו משיה, אלא ערוד הבר הוא שהופך סמלה של התרבות החדשה, רומא חוזרת לכור מחצבתה. בת ההונים חוזרת לאביה מרקיד הדובים. (מצד חומר הגלם ההיסטורי יש בהתרפקות על ערוד הבר גם אזכור הסוסים הקטנים, שעליהם רכבו ההונים במלחמותיהם). היסוד הנמוך הוא שהשתלט על דיוקנה של רומא הנוצרית. מכאן הפתח לחורבנה מידי הגותים.

17 עגנון רומז גם לנטייתם של מלכי רומא לעשות עצמם אלוהיות. "הגיתונים שעושו אלהות", שמות רבה, ה: ראוי לשים לב גם לדמיון שבין "גותן" ל"גותים". בסופו של חשבון לא היה חילוק בין הכובשים לנכבשים מבחינת איכותם הרוחנית.

18 "גרף של רעי", תלמוד בבלי, שבת, עמ' קמג, צד א'; ואולי גם מלשון סתף כאשר יש לקרוא: גרף, ג' ור' סגולות. נסתתפו אדמותיהם של מלכי רומא, איבדו את שלטונם.

19 גיף מלשון זנות וניאוף בארמית (ג' חרוקה). "אני חס עליהם מפני שבעטו בגיף" תלמוד בבלי, מסכת שבת, עמ' קד, צד א', אונקלוס לפסוק 10, פרק כ' בספר ויקרא. בציוורה של גומלידתא מרבה המחבר להדגיש את מוטיב הזנות.

20 גלוסקה היא כיכר לחם עשויה מקמח סולת. המספר רומז למאכלים המיוחדים של מלכי רומא שהיו שטופים בתע-נוגות.

21 ראה למשל: "באיטליה הגיעה שלשלת הקיסרים הקיקוריים נים והנעיים כצללים לסופה - -" פישר, שם, עמ' 130.

22 "החל מראשית המאה השלישית היו מגיניה היחידים - כמעט של התרבות היונים והרומאית ושל מסורתן הגדולה חיילות נכרים", שם, עמ' 101.

ד. פשר אליגורי

וון להעתקת המסופר לחקר הספרות העברית, או היחס לתנ"ך לא עלו יפה. קשה ללכת בעקבות טוכנר²⁸ ולהניח כי אכן ביקורת כה ארסית היתה בפיו של עגנון כנגד הספרות העברית, ולו כנגד כמה פלגים שלה. עד שצריך היה לתארה בדימויים של רעל וצואה. אין להניח כי עגנון היה מתאר את שומרון הקדומה, שהיא התשתית לגומלידתא, לדברי טוכנר, במלים בוטות כל כך, העולות על נבואות הקטרוג החמורות ביותר של נביאי ישראל. הוא הדין בזיהוי ספרו של עמוזה עם תורת המקורות נוסח מבקרי המקרא. מדוע יפקיד עגנון בידי גיבור שהוא מתארו כחובש כיפה ובעל זקן ("עד עולם", עמ' שב') מלאכה שהוא בו לה. עיצובו של עדיאל עמוזה כדמות חיובית אינו עולה בקנה אחד עם תוכנו של הספר בו הוא עוסק, לדעת טוכנר. מטעמים דומים קשה לקבל את דעתו של עדי צמח המייחס לסיפור כוונת התנצחות עם ההיסטוריון סופיה של "העברים הצעירים".²⁹ לדעת צמח מראה ספרו של עמוזה מה דמות יש לתנ"ך בלי הנדבכים שהוקמו עליו בידי הדורות שקמו לאחריו. אולם אין להעלות על הדעת כי עגנון יתבטא בנוסחאות כה קיצוניות כנגד התנ"ך כשהוא לעצמו, אפילו אם הוא מחזיק בדעה כי אין להפריד את "ספר הספרים" מן המורשת הרוחנית שנשתעפה הימנו. עגנון עצמו התבטא כנגד פירוש מסוג זה.³⁰ עדי צמח מוסיף יסודות אקטור-אליים כמעודדים את עגנון לצאת נגד התפיסה של "העברים הצעירים": דעותיו של בן גוריון על התנ"ך, חידוני התנ"ך. אולם גם פה יש מקום לחלוק על דבריו של עדי צמח. רטוש ובית מדרשו התנגדו, כידוע, גם לחלקים רבים מן התנ"ך וראו בהם דברים המשקפים תפיסת עולם, שנועדה להכשיר את הגלות. דין דומה להתבטאויותיהם של זלמן שניאור ב"לוחות גנוזים" ולטשרניחובסקי בחלק משיריו. אין להניח אפוא כי עגנון גזר גזירה שוה בין "העברים הצעירים" לבין בן גוריון. נסיונות ההסמכה של בעיות מן הספרות העברית למחקריו של עדיאל עמוזה, לפי פירושיהם של טוכנר ושל צמח, אינם מתיישבים עם הפרטים שב"עד עולם". פירושים אלה עושים את עגנון בת קול לדעות חשובות, שאולי הודהה אתן, אבל ספק אם הטרידוהו באותה מידה כפי שהעסיקו את חוקר הספרות. קורצווייל הוא פרשנו המצוין של

השוני שבין נוסח גבריאל גמזו לבין הנוסח שנוקט ה"אני המספר" ב"שירה" קובע צביון נבדל גם למגמות האליגוריות המתלוות לתוכן מחקריות של הרבסט ושל עדיאל. עיסוקו המדעי של הרבסט בא להציב קוטב נגדי לעשייה אמנותית. חיבור הטרגדיה שקול כנגד איסוף הפתקאות. קבורת המתים בביזנטיון הוא נושא שיש בו הרבה פחות מן הנלהבות הרומאנטית מכפי שיש בסיפור אהבה של אנטוניה ויוחנן. ספק אם ביקש עגנון להגן בצירור עיסוקיו המדעיים של גיבורו על "הראציונאליזם ההיסטורי של כנסת ישראל".²⁸ יש בתיאורו של בעל הפתקאות נימה של אירוניה שהיא ברוח הסאטיריזאציה של כמה מן הפרופסורים הנזכרים ברומאן, אף-על-פי ששמורה לו להרבסט חיבתו של המספר. הדיאלקטיות של העיסוק במדע בהשוואה להתמסרות ליפה היא הפורצת לה דרך בעת ציורו של חוקר ביזנטיון כאיש מדע. ספק רב אם מצוי טופס נסתר המתחבר למעשיו של הרבסט במישור המדעי. ביזנטיון אינה מייצגת כל אתר אחר. אם רוצה עגנון לגשור גשר אל נופים אחרים הוא עושה זאת במכוון וללא תכסיסי הסוואה. "עינויים שבני אדם מענים זה את זה הם מן הדברים השכיחים והרגילים מיום ששולט האדם באדם, מכל מקום יסורים שהזכיר הירונימוס מלבו בדה אותם. ברוחב לבו הגדול בדה אותו קדוש אותו נוצרי כל אותם העינויים. גויים! כאן מוצאים אנו מעין דוגמא לתועבותיהם ולאכזריותם, לתועבותיהם ולאכזריותם עד להיטלר" ("שירה", עמ' 416-417). אין עגנון זקוק לגינונים של העלמה שעה שהוא מעתיק את הרהורי גיבורו ממקום למקום, מתקופה לתקופה. הפואטיקה ההולמת את הרומאן החילוני דוחה את נוסח המשל, המדבר על עניין אחד ומתכוון לדבר אחר. מה שאין כן, דברים המושמים בפיו של גבריאל גמזו. בעל המסורת הייראית מצטיין באופנת סיפור אליגורי ריטמית. גם בשעה שגמזו מספר סיפור שהוא מעניינו של הרבסט חוקר דברי ימי העמים הוא שומר על הבעה כפולת פנים.

האליגוריה שבפיו של גמזו איננה רחוקה יתר על המידה מנושאו המוצהר. נסיונות פרשניים שנעשו בכי-

28 ראה: יצחק ברזילי, "פשוט ודרש בשירה" לש"י עגנון ז"ל, "הדואר", כ"ז באלול, תשל"א.

29 משולם טוכנר, "פשר עד עולם", פשר עגנון, מסדה ואגודת הסופרים, רמת גן, תשכ"ה, עמ' 123-152.

30 עדי צמח, "על התפיסה ההיסטוריוסופית בשניים מסיפוריו המאוחרים של עגנון, 'עידו ועינים' ו'עד עולם' לש"י עגנון, הספרות, א, 2, (1968) עמ' 378-185; ראה כמו כן, שלמה צוקר, "בעיית הפירוש של 'עידו ועינים' ו'עד עולם' לש"י עגנון", הספרות, ב, 2, (1970-1969), עמ' 415-417, וכן עדי צמח, "דברי תשובה לשלמה צוקר", שם, עמ' 417-419.

31 "היתה עמי חוברת המוקדשת לספרות ובה שני חיבורים על יצירת עגנון - שיבתתי את החיבור האחר פרשנות ל'עידו ועינים'. התרתח רש"י עגנון כלל שלא כדרכו:

לייחס לי רעיונות וכוונות כאלה, שלא היו ולא נבראו. מילא מבקרים טועים תכופות אבל דבר כזה שאני כופר ביהדות התורה!" דוד כנעני, ש"י עגנון בעל פה, הקיבוץ המאוחד תל אביב, תשל"ב, עמ' 111-112. כנעני מראה לעגנון את חוברת "הספרות" שבה מופיעים מאמריהם של הרי גולומב על הדיבור המשולב אצל עגנון ושל עדי צמח על 'עידו ועינים' ו'עד עולם'. עגנון פוטר, כמי שאינו מתמצה בעניין את מאמרו של הרי גולומב ומגיב תגובה חריפת על המאמר השני. מאחר וכנעני הדגיש את 'עידו ועינים', מתייחס גם עגנון בתגובתו ל'עידו ועינים' אף-על-פי שהוא מתרעם על מה שנאמר בעניין 'עד עולם'. עגנון רואה בדברי צמח מעין תיאור דעתו של עגנון על "יהדות המקרא", לאמור יהדות המושתתת על מקרא בלבד.

אלא גם תורות חשובות. אולם "הרעש" פריך פרצה בהומה הבצורה. "הרעש" הוא ברמז לחולשותיה הבסיסיות של חומת התרבות האירופית שהתבלו ביתר שאת עם הסתערותו של הנאציזם. חומת גוויל וגזית של העיר השטופה ברעיונות כוזבים, חטאים ופריצות לא עמדה בפני תנופת הגותים.

עמזה מספר למצורעים על אלהי גומלידתא "גלוליה הקטנים עם הגדולים ועל מקדשיה הגבוהים גיחיים בלשונם" (שם, עמ' שלג). עגנון רומז לשקיעה בתורות קיומיות אקזיסטנציאליות ששכרון החיים במרכזן: גיא-חיים.³⁵ תורות כאלה הרבו שיכרון ויצריות, הנמיכו קומתו של האדם האירופי, העמיקו את בדידותו וניוון נו.³⁶ ושוב מן הראוי לזכור כי הסיפור במקורו נועד היה להישמע מפיו של גמזו, שהתייחסותו לתרבות אירופה היא מתוך מיצוי מלא של מידת הדין.

הרמזים האליגוריים עושים את גומלידתא אב-טיפוס לתרבות חילונית אחת, המתמוטטת בפני תרבות חילונית אחרת, הקמה עליה לכלותה. המחזוריות ההיסטורית של תקומה וחורבן נוסח ר"ג"ק משתלבת בסיפור, כאשר נקודת המבט נעה מגורל עם לגורלן של תרבויות. אין תימה כי מחקרו של עדיאל אינו יכול להסתיים, באופן רגיל, כי אם מתוך הארה מיוחדת במינה. בנוסח בתרא אף מתמשכת התבוננות כזו עד עולם.

ה. מספר לספר

האמת, שעניינה הטעם לנפילת גומלידתא, מתגלית לו לגיבור "עד עולם" בבית המצורעים. הפרשה האחרונה של קורות העיר הנצורה מתגוללת במקום שבו שולטים הנגעים. עגנון קושר את ההבנה ההיסטורית בייסורים, ההתמצאות בפרקים מדברי הימים, המצטיינים בריבוי מכאובים, נקנית במחיצתם של המנוגעים. נקבעת אנאלוגיה בין מהות ההתרחשות ההיסטורית לבין המתבוננים בה, המנוגעים מטיבים לשמוע את סיפורה של גומלידתא. הם השומרים האמיתיים של הספר שנכתב במוגלא ובדם. עמזה פתח בכתובת ספר משלו וסיים בהתבוננות בספר אחר. את ספרו כתב מתוך מרחק, על יסוד צירוף של חקירות. אולם התברר לו כי כתיבה בדרך זו אינה יכולה להגיע ללב המאור-

במונח שאין בו מן הגינוי המיוחד. שתי הגישות הן עמודי התווך של תפיסת "העבודה". ברי עם זאת כי למונח "עבודה" יש גם משמעות פשוטה בהקשר של הזכרת אלילים. "עבודה", היינו אלוהות.

35 יתכן ועגנון רומז כאן לתורת ניטשה שהדגישה את ה"ויטאליזם", כפי שטוען טוכנר. גם במקרה זה יש להפקיע את ההתייחסות לניטשה מכל צירוף לספרות העברית החדשה.

36 "ועל גורגנים וגנונגנים וגחונים, כמרים וכמרות כולם על שם עבודתם נקראו. אף היה מספר להם על הגלמודים ועל הגולעניות, אלו הכלבים והקדשות שמתוך חיבתם קראו להם גלושנים וגולשניות", "עד עולם", עמ' שלג. "גורגנים", בסמל לרבוים בתאוות אכילה, "גחונים" - למנוגנים הולכי על גחון, כפופי קומה, משועבדים, "גלמודים" - מוכי בדידות. ראה לענין זה טוכנר, עמ' 136.

עגנון, אבל אין להפוך את עגנון לפרשנו האליגורי של קורצווייל, כפי שעושים טוכנר וצמח.³² הפירוש האליגורי של "עד עולם" יש לראותו כקשור באופן הדוק לפרשה ההיסטורית של חורבן רומא בידי הגותים. גומלידתא וקורותיה חופכות סמל לאסונה של תרבות אירופה מידי הנאצים. הגותים הם הגרמנים³³ נצחו את רומא, גדעו את קרן עוזה. המישור הנרמז הן ההתרחשויות בעידן הנאציזם, הרקע התקופתי המשותף ל"שירה" ול"עד עולם". טוכנר, שלא צדק בגישתו הכוללת, הבחין הבחנות נכונות בכל הכרוך בניהוים של פרטים מסוימים בלשונו האליגורית של עגנון. "גיחור ועמול עמודי העבודה", הנמנים בין אליליה של גומלידתא, רומזים כפי הנראה למרכסיום ולטוציאליזם.³⁴ הכורת עלה עליהם כפי שעלה על שאר האלים. עגנון, עם שהוא מספר על עדיאל עמזה ככתוב על רומא, מגולל פרשת אמונות ודעות שגומלידתא נתא נסתבכה בהן, בלא שחילצוה מן המשבר. גומלידתא לפני נפילתה אף היתה מוכנה לכרות ברית עם "בת ההונים". דומה היה שנמצאה לה ישועה. אולם קשרים מדומים אלה היו לה לרועץ ביום פקודה. "עשרים שנה עסק עדיאל עמזה בחקר תעלומת גומלידתא, שהיתה עיר גדולה גאוות גוים עצומים, עד שעלו גדודי הגותים ועשאוה ערימות עפר ואת עממיה עבדי עולם" ("עד עולם", עמ' שטז). רומא, שהיתה למשיסה בידי חייליו של אורליך (עלאריך, בלשונו של עגנון, עמ' שכז), על גאוונה ותפארתה, מזכירה את אירופה שקדמה להיטלר. הגותים, כאז כן עתה, שלחו את ידם ב"העיר המפוררת" והחריבו את גדולתה. פרטי פרטים של סיפור עדיאל עמזה הולמים את המסכת ההיסטורית של רומא ולא את הכוונות האליגוריות, אולם במקומות רבים מובלט הרובד הנסתר. "שהיתה גומלידתא מוקפת חומה גבוהה, בנויה גויל וגזית ומבוצרת מכל עבריה, וגנוניות גנוניות גיאיות וגיצים וגבליות וגבשושיות וגומות וגונדראות, מלבד גצצרות עם גוזוטראות גחיות כמין גמין גומלניות גדרו את כל גבולותיה" (שם, עמ' שכט). אירופה לא היתה מדבר שממה רוחני בטרם הסתער עליה הנאציזם. חומתה בנויה היתה גוויל וגזית, לאמור יצירות קדומות ומקדשי רוח שיש לכבדם. לא רק אלילים ואידיאולוגיות של כזב, ידעה תרבות אירופה,

32 עדי צמח מתייחס במפורש לדעותיו של קורצווייל בסוגית "העברים הצעירים"; טוכנר, שם בפיו של עגנון את רעיונותיו של קורצווייל בדבר השפעת ניטשה על הספרות העברית ועוד.

33 ראה "שירה", עמ' 441. עגנון מדבר על פשיטת הגוטים ומיד מכנה אותם גרמנים. אגב, ב"עד עולם" הוא כותב גותים בת. כך גם בכתב יד "שירה" הנ"ל.

34 טוכנר לשיטתו מזהה את "עמול" ואת "העבודה" כקשורים ל"גישת מרכסיסטית בחקר המקרא", שם, עמ' 130. אם המדובר בחקר המקרא הרי יש בהזכרת המרכסיום דוקא תמיהה רבה. מה שאין כן אם מדובר בחולשותיה של תרבות אירופה.

יתכן ועגנון מבחין בין "גיחור" (= גיא חור) ובין "עמול" כאסכולות שונות בתוך המרכסיוזם, שאחת מהן (קומוניזם בולשביסטי) גדחת בקיצוניות יתרה והשנייה גוכרת

יחס
ר
של
גים
אה.
מה,
לים
רות
של
דוע
יפה
לה.
זולה
רעת
עדי
ריו
ראה
כים:
אין
כה
הוא
מן
בטא
קטור
של
נ"ך,
ושל
לקים
ולם.
זיהם
חלק
בין
זמכה
דיאל
נייש
אלה
זדהה
סיקו
של

בראו.
כופר
קיבוץ
מראה
גריהם
ושל
כמי
ומגיב
דגיש
ל"עידו
בעניין
דעתו
שתחת

עות. לטעמם. רק ביטול המרחק שבין מחקר להתרחשות יכול להביא לחישוף העיקר. את ספר דברי הימים של גומלידתא לקח עמו אחרון מושליה. אלה שאספוהו והיטו אוזן לסיפוריו של השליט-הנופל היו המצורעים. אצלם גם נשמר הספר, הגם שברבות הימים ניטשטשו אותיותיו.

בתחום המשמעויות אנו נמצאים גם כאן ליד המובן הכפול: ההיסטורי והאליגורי. אפשר לתפוס את דברי הימים כמעוגנים בגבורה, בחומר, כל מי שגדודים עדיפים לו יחלוש על יריביו. ניתן לתפוסם כתלויים בהתפתחות הרוח, הדת. עמזה למד כי גורלה של גומלידתא נחרץ בשל רפיונה הדתי. לשיעור זה מצטרפת נקודת ראות נוספת. ההיסטוריה היא תדיר בסימן של פורענויות וניתן לעמוד עליה רק אצל המלומדים במכאובות וייסורים. ברובד האליגורי נרמז גורלם של היהודים. היהודים נדחו מן האומות כמוכי צרעת. תורת הגזע הנאצית העמיקה את הדימוי של היהודים כמגורים ממשפחת העמים. אולם דווקא היהודים הם שומרי הספר הכתוב בדמעות. אין לקבוע זיהוי פשטני בין ספרם של המנוגעים לבין התנ"ך.³⁷ עגנון לא ישים בפיו של גמזו, (נוסח קמא), או בפי עצמו כמספר (נוסח בתרא), את ציור "ספר הספרים", בלשון שיש בה שמץ של הפחתה וצמצום. "— — — שהיה הספר מנוגע מרוב הידים המנוגעות שהיו ממשמשות בו, ודומה היה שלא על גויל נכתב אלא על עורו של מצורע נכתב, ולא בדיו נכתב אלא במוגלא נכתב" ("עד עולם", עמ' שכט). בספר-הספרים מצויות גם נבואות נחמה וחזון על שלום אוטופי בין העמים. עגנון לא יתבטא על אותיות קדושות ויכנה אותן "אותיות מתות" (שם). הספר שמוצא עמזה מחזיק בתוכו קורותיה של אנושות פגועה. הרי הוא מעין "כוס הדמעות", בתפיסתו של שמעון ברנפלד³⁸ המתמלאת מדמעותיהם של העמים ולא רק של עם ישראל. ההתקרבות לאירועים, שעמזה מעוניין להבינם, לא תצויר על כן אלא בין היהודים. אלה שהורחקו בכוח מן התרבות האירופית מסוגלים להבין טוב יותר מן האחרים את אסונה של תרבות זו. המצורעים, כשם שהיטו אוזן לשליט האחרון של גומלי-דתא, כך הם מקשיבים לסיפורה של גומלידתא מפיו של עדיאל עמזה.

תבנית עלילתית דומה מצויה גם בקורותיו של חוקר ביזנטיון, הרבסט אינו מסוגל להשלים את ספרו על קבורת העניים. ביציאתו מביתו לבית אחר, ממקום הספרים אל הדרה של שירה, נדמה לו כי מצא אפשרות לכתוב ספר אחר ולהשלימו. אולם, עמזה השיג הישגים גדולים יותר מחברו בשני השלבים גם יחד. עמזה השלים למעשה את ספרו ורק מו"ל היה נחוץ לו.

הרבסט לא יצא מכלל איסוף החומר. בשלב השני השלים למעשה עדיאל את המלאכה. בנוסח קמא מצוין שעלה בידו לסיים את העתקת הספר. הרבסט לא הצליח לכתוב את ספרו על מלאכת הטראגדיה ואף לא את הטראגדיה גופה. עדיאל, כפי ששמו הפרטי מעיד עליו הוא במעלה גבוהה יותר מחברו. גם תכלית כתיבתו נתונה במידה רבה יותר לטובת הכלל. "עם זה" הוא לנגד עיניו של עדיאל ובמחיצת עמו, המנוגע, הוא נשאר לשבת. הרבסט הוא אינדיבידואליסטן. הספר הנכסף נשאר בתחומיהם של אירועים פרטיים ולא כוללים. גם הרבסט ניסה להגיע לתכליתו מתוך הסבל והעינויים. למעשה אנטוניה ויוחנן הוסיף מדמיונו את בסיליאוס העבד הנאמן. את בסיליאוס עשה מצורע כלוא בבית החופשית, הוא בית המצורעים ("שירה", עמ' 374-375). את בסיליאוס הסמיך לאיש הקדוש המעונה, השוכן בתוך רותם במדבר. הקדוש, כמו בסי-ליאוס עזב את חצר הקיסר, את העיר ואת כל מנעמיה (שם, עמ' 449-450). אולם ייסורים אלה שהרבסט נזקק להם בכתיבתו מידת מרחק מתלווית אליהם. "ובכן מאחר שלא ידע הרבסט מה יעשה בו בבסיליאוס עשאו לבסוף מצורע מוסגר בבית החפשיית" (שם, עמ' 375). ההיקלעות לבין המנוגעים אין בה אותה מידת רצינות מחייבת כמו במעשה עדיאל עמזה. דין דומה לקדוש הנוצרי. הקדוש, החי ברותם, מתנזר מתענוגות, אולם מגמתו היא להגיע לאושר בדרך אחרת. "ויעזב את חצר הקיסר ואת העיר ואת כל מנעמיה ואת כל אוהביו וידידיו וריעיו ויצא אל מדבר שממה ויחיה את גופו בעשבי השדה ובמימי בצה למען החיות נפשו בנעימות נצח למען הגואל אשר פדה את נפש הנוצרים הנאמנים בבירתו" (שם, עמ' 450). הקדוש מופיע בבדידותו, המרחיקה אותו מאדם, אך אין זו קדושה מתוך שהייה בצוותא עם הסובלים, כפי שמצאנו ב"עד עולם". נעימות מתחלפת בנעימות ונשארת במסגרת חיפוש ההגשמה של היחיד, לא העם, הכלל. הרבסט, שלא כעמזה, שבו בראיית עולם הרואה את סבל הרבים ומתנכרת לו בעת ובעונה אחת. שירה האחות הרחמנית, המחציפה עצמה ברשות הרבים מושכת את תשומת לבו. "גסת רוח שנהגה בחוצפה ובעזות פנים בעת אכלה של עיר כלום אפשר שיש בה רחמנות על צריכי רחמים" (שם, עמ' 7). שירה מסוגלת להתייחס נכונה לחוליה, ועם זאת לחיות חיי ריחוק מן הכלל. הרבסט ושירה יודעים חמלה מה היא, אך מסתגרים ומתבדלים. תפיסת העולם המדריכה את הרומן שונה היא, אפוא, מזו המלווה את הסיפור הקצר. בזה האחרון הדגש הוא על הישארות מרצון בין הרבים, המנוגעים. עמזה הופך חלק מן הציבור בתוכו השתקע, ולא נפרד הימנו גם לאחר

ומתמלאת. בהבליטו את המצורעים ואת הספר הכתוב בדם מגלה עגנון קרבה להשקפה הרואה בייסורים את מוקד ההיסטוריה של עם ישראל. עגנון מרחיב את התפיסה ביצירה שנכתבה על רקע עליית היטלר וקובע לאורה — דברי הימים של האנושות כולה.

37 ראה גם כן: גרשון שקד, "עד עולם של ש"י עגנון", הארץ, 9 ביולי, 1954. לדעת שקד, כמו גם לדעת טוכנר, הספר שמוצא עדיאל עמזה אצל המנוגעים הוא התנ"ך. 38 שמעון ברנפלד בעל האנתולוגיה "ספר הדמעות" (אשכול, ברלין, תרפ"ד - תרפ"ו) תפס כידוע את ההיסטוריה של עם ישראל כשלשלת ייסורים, "כוס דמעות", ההולכת

י
ש
ה
ל
ל
ה
ה
ע
ה
ע
מ
ל
ל
ח
ע
א
ה
ה
ע
מ
ה
ה
ר
ת
ד
ה
א
ל
ול
כן
ח
ה
ג
ע
מ
ח
ש
מ
א

רצה המחבר להראות מידות של סכסוך בין מדע לאמנות. ממילא הודגשו גם קשיים ומיעוט תוצאות אצל המתלבט בין שני התחומים.

עדיאל עמוז מורם גם למעלה גבוהה יותר מן הצד המוסרי. עוד בטרם התיישב בין המצורעים כבר נהג לשלוח להם ז'ורנאלים מצוירים בידיה של האחות הזקנה. גם הרבסט מצויר כמי שנותן תרומות לכל מי שפונה אליו. אבל היענותו של הרבסט היא מתוך חובה. טרדנים עטים על החוקר לבטל אותו ממלאכתו והרי הוא נפטר מהם על ידי זה שהוא נענה להם. עמוז מכיר אף הוא בניגוד שבין עשייה סוציאלית להתמסרות למחקר. "קשה היה לו לדחותה ולומר לה טרוד אני בואי אחר שנה, שיקרה היתה בעיניו אותה הזקנה שנתנה את חייה בשביל אותם שבחיהם דומים למתים. וקשה היה לו להתעכב עליה, שאם מתעכב ספרו מעוכב מלצאת. - (שם, עמ' שיט). אולם הפתרון שמוצא עגנון ללבטיו של עמוז הוא בסיומן השלימות מכל הבחינות. עמוז ממשיך את חקירותיו תוך כדי ישיבתו במחיצת החלכאים. סיפוריו מושמעים באוזניהם. כשם שהעניק לסופרו כתר מדע וכתר ציור כך העטירו בעטרה של גמילות חסדים. בדומה לגיבור הסיפור "מדירה לדירה" נשאר גם גיבור "עד עולם", שהחליף בית בבית, ליד הסובלים. אלא שהילד החולה מנע מן הסופר לכתוב, ואילו המצורעים נותנים לו לסופרה של גומלינתא את המפתחות לספרו. בציור מעלת השלמות של עדיאל נדחה אל מחוץ למעגל חייו גם המו"ל גבהרד גולדנטל. זה האחרון הוא שותף נאות לעדיאל. הרי הוא המו"ל היחיד שנענה לו ואף נכון היה להוציא את הספר בצורה נאותה. אבל תלות יש כאן בכספו של הגביר. ודוק: גבהרד גולדנטל מופיע בכפל שם. "ולענין האדון מה שמו? לענין האדון גולדנטל - - (שם, עמ' שכז). עדה עדן מבליטה את שייכותו של האיש אליו רוצה עמוז לקשור את גורל ספרו, לעולם הממון, החומר. גולדן - טלר, 80 אינו גולדן - טל, הרי הוא גביר מפורסם. עמוז עתיד על כן ללכת בעקבותיה של עדה עדן, שאף היא ידעה לנטוש את החרשתן (כך מכנה אותו עדיאל, עמ' שכ) וללכת אחר הסובלים. "והוא לא ידע שארבעים שנה קודם לכן חיזר אחריה גבהרד גולדנטל לשאתה והיא השיבה את פניו, מחמת שנתנה את לבה למוכי אלקים עצורני בית המצורעים" (שם, שם). ההגבהה של דמות המופת ניכרת גם בשמות של הגיבורים. אהבה של האחות שירה הוא בעל שם לועזי. מי שהלך אחר עדה עדן ניתן לו שם פרטי שנקשר בו שם אלוה ושם פייטן כפי שאנו למדים מ"עידו ועינים", גביריאל גמון מעריץ. הסיפור "עד עולם", כמו "עידו ועינים", משתמש באופן נרחב באותיות ע' וג' ומצרפן לשמות גיבוריו ומקשט בהן את זירות עלילותיו. האותיות הלכות משמו של

ניגודים הומוריסטי גולדן - זהב, טלר - כסף. גולדן - ו' שרוקה, הוא גם כן שם של מטבע.

שגמר את ההתבוננות בספר שנשתמר בידי הרבים. ב"שירה" מעדיף הגיבור הראשי את רשותו הפרטית. היציאה העיקרית חוצה היא אל שירה האינדיווידואל-ליסטית. אפילו ביקש עגנון, בשלב מסוים, להעתיק את שני האוהבים לבית החופשית הרי ביקש להעניק לכך טעם, שאינו דומה לסיבת הצטרפותו של עדיאל למנוגעים. שירה מגיעה למצורעים מתוך כוונה של מחלה שדבקה בה. הרבסט נשאר במחיצתה לא למען הרבים, אלא כדי לממש את אהבתו.

ו. יתרונו של עדיאל

השלמת הספר העולה בידיו של עדיאל ואינה עולה בידיו של מנפרד הרבסט, היא עדות ליתרונו הכולל של החוקר האחד על משנהו. עגנון הציג את עדיאל כדמות ללא דופי, בעוד שהרבסט עוצב כבעל מעלות וחולשות כאחת. עדיאל הוא בעל מלאכה אחת, לספר אחד בלבד נתונים מעייניו ולו הקדיש את כל חייו. הרבסט החל פוסח על שתי הסעיפים: חקר ואמנות. עדיאל מרים את ספרו למעלה של ביטוי אמנותי, אף-על-פי שההיסטורי הוא לנגד עיניו. "מחמת ריבוי המפות שבו ומחמת הצבעים שבהן, שצבען המחבר בצבעים שונים" ("עד עולם", עמ' שטז) יש להבין את ריבוי הצבעים כהעלאת ספרו של עמוז למעלה אמנותית גבוהה ולא רק מחקרית. המדע האמיתי, בשיאו, נמזג בו גם אמת וגם יופי. "הקיצור מוכן היה גבהרד גולדנטל להוציא את ספרו של עדיאל עמוז בהוצאה מהודרת ומשוכללת בתכלית השכלול, מה שאין כל מו"ל יכול לעשות כן" (שם, עמ' שיז). ההדר והשלמות ראויים לספר המצוין בידע ובנוי. הרבסט שלא כעדיאל מפרסם לפי שעה מאמרים בלבד, - הספר הראשון שחיבר נדחק מזירת ההתרחשות העיקרית - מסוג המאמרים שחבריו כורכים בתכריך, לפי תיאורו של עגנון, ומצרפים אותם לקובץ תכריכים דמוי ספר. אכן יש צדדים משותפים רבים בשיטות העבודה של שני החוקרים. "מחבר שמעוכב מלהוציא את חיבורו אם חכם הוא רואה ברכה בעיכוב, שניתן לו זמן לבחון את הנחותיו ולתקן מקצת מטעויותיו ולבדוק את ההשערות שחריפותן משבשת את האמת. כך עדיאל עמוז, בדק ותיקן ובירר עד שעשה את חיבורו כסולת נקיה - - - (שם, עמ' שטז). הבדיקה הממושכת, הזהירה, העמדת האמת כאדיאל נכסף יחיד, גם הן מסימני ההיכר של חקירותיו של הרבסט. ברם, עמוז המתקדש לספר האחד הוא במעלה גבוהה יותר מחברו. "היה יושב ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד שבא הוא וגילה אותם" (שם, עמ' שלד). מצד מעלת השלמות מזכיר עדיאל עמוז את ניי מורהו של הרבסט. בציור עמוז ביקש עגנון להראות את חוקר המופת. גיבור "עד עולם" מושווה ל"חכם אמיתי" (שם, עמ' שלג). ואילו בציור גיבור הרומאן

39 "טלר" הוא מטבע שהיה נהוג בגרמניה בממלכה האוסטרית-הונגרית, ועוד. במקורה היתה זו מטבע כסף גדולה, שנועדה לבוא במקום מטבעות הזהב. נוצר אפוא משחק

(8)
שני-
צוין
ליח
את
עליו
בתו
הוא
הוא
ספר
ולא
סבל
את
נורע
רה",
קדוש
בסי-
צמיה
נוקק
ובכן
שאו
(375).
גינות
קדוש
אולם
את
והביו
גופו
ימות
ומנים
דותו,
שהיה
נעי-
נשמה
שבוי
ת לו
וציפה
"גסת
עיר
(שם,
ועם
ודעים
עולם
ה את
זרות
ק מן
לאחר
הכתוב
ם את
התפי-
לאורה

שכה). אולם משהיא מספרת לפניו קורות גומלינתא, כפי שנרשמו בספר, לומד הוא כי לא שמועה ריקה בפיה. "תמיהה אני אדוני הדוקטור אם יש אדם בעולם שיודע על אותם הגליונות יותר ממה שסיפרתי אני" (שם, עמ' שכז). עדה עזן מדגימה חיים שיש בהם מן ההגשמה המלאה. חסד ואמת נמזגו בהם. האחות שחייה קודש לשליחות ההומאנית היא זו היודעת ראשית הדברים ואחריתם. עמוזה הולך אחריה לבית המצורעים לא בכדי לסייע לה במלאכתה. הספר נשאר במרכז מעייניו. אבל מתוך שהלך למקום שבו היא נמצאת מתאחדים מסלולי החיים וההתנהגות של השניים.

האחות שירה, זונחת בדומה לעדה עזן אף היא קשרים של מוסכמות. אף היא מוציאה את אוהבה ממסלול חייה. דרכה מגיע הרבסט להתודעות חדשה. אבל שירה פועלת בכוח הזיקה שבין בשר לבשר. יחסי אהבה קושרים אליה את הרבסט. היחסים שבין הרבסט ושירה יש בהם מן העיוות ולא רק מן התום. שירה היא אפשרות בתוך החיים, ולא מחוצה להם. אין היא יכולה להבטיח, כמו חברתה הדמות המיתולוגית את העדן הנכסף. ודוק: ההגבהה של עדה עזן מקבלת משנה תוקף דווקא משום עיסוקה בעלובי עולם. הסיפור "עד עולם" בנוי על יסוד של קוטביות. עדיאל עמוזה כותב על קדישים וקדישות, כלבים וזונות. אבל עיניו נשואות לסוד עולם. ממעמקי התנוונותו הרוחנית של האדם הוא מגיע לגובה ההתמצאות בגורל אנוש. וכך עדה עזן. ההצטרפות לנגועים היא עדות למעלתה הגבוהה ביותר. ניגודיות זו אינה נחלת הרומאן. הרבסט נצ מעולם של מוסכמות לעולם של חירות כאשר כל אחד מן העולמות מתגלה במעלותיו ובפגימותיו. וכך גם שירה. בעלת עין היא היודעת להתבונן ולבקר. נהגת היא בקיצוניות, אבל נשארת צמודה לעולם הברואים. גבריאל גמזו שראייתו היא דתית-מיסטית יודע לספר סיפור שחברו בו טומאה וקדושה. גמזו מלומד בהתבוננות במעלות קדושים וטהורים, כמו גם בנתיבות של הסיטרא אחרא. ברומן החילוני אין מקום למיתואציה של דיוקנר-אות. כל תחום של התנשאות הוא מוגבל, אפילו אם מדובר בהאנשתן של השירה ושל החירות.

ח. הסופר המושלם

ההגבהה של "עד עולם" ביחס ל"שירה" מסתמנת גם במיצוי נוסף, מודגם, של הפואטיקה העגנונית. הלכות כתיבה ב"שירה" מתנסחות כאדיאל. הרבסט בקי במה שנדרש מן החוקר המובהק, או מן הסופר כליל השליי-מות. אבל הדגמת הכללים, בצורה של דמויות חיות, לוקה בחסר. דיוקנאות הזדהות כטגליכט וכיוליאן

41 ראה גם כן: גבריאל מוקד, שבתי עדיאל עמוזה, מהדירה, תל אביב 1957.

42 ראוי לשים לב למשחק האליטראציות והמשמעויות: עדיאל - עדה - עזן - עד (עולם). הע' והג' המקשות את הסיפור מתעשרות גם בד'. שמות הגיבורים הראשיים מצטרפים לשם הסיפור. גם המלה "עד" כשהיא לעצמה מורה על נצח. בשמות הגיבורים כמו גם בשם הסיפור מסתמנת המגמה למיתואציה של הכתוב.

עגנון, באות להעיד על הקרבה המיוחדת של המחבר לסיפורו. מתן האותיות משמו של הכותב היא עדות להזדהותו עם המסופר. גבריאל גמזו הוא הבקיא בדרך כתיבה זו של הפייטנים הקדושים שהעלימו את שמר-תיבה, או צרפו את אותיות שמם לפיוטיהם ("עידו ועי-נב", עמ' שעה). רק לבנו של הרבסט לגבריאל, נתן המחבר אות משמו ואת הסיום: אל. עדיאל גרומר בנוסח הראשון, שיש בו שלוש אותיות משמו של המחבר (ע/ג' ו') ועדיאל עמוזה, שהע' מובלטת בשמו, 40 הם חביביו של המספר. גם באמצעות שמו של הגיבור ביקש להראות את הסופר השלם במרום סולם ההגשמה. 41 מה שאין כן מנפרד הרבסט הנאבק בשלבי העלייה מעלה ואינו זוכה להגשמה. שמו נשאר נכרי.

ז. שירה ועדה

ההגבהה של דמות המפתח ב"עד עולם", עדיאל עמוזה, ביחס לדמות המקבילה ב"שירה", מציינת גם את היחס שבין שתי האחיות: עדה עזן ושירה. שמה של גיבורת הסיפור הקצר נקשר בשמו של עדיאל עמוזה. 42 שם משפחתה רומז להיותה מיתולוגית. גם כינויה "כ'וקנה" כורך אותה לדיוקנאות המופת של עגנון, המוכרות בתואר זקנים. עדה עזן הגיעה לסוד האמת ועדיאל עמוזה הלך בעקבותיה. עדה עזן פרשה מן העולם. ביטול אירוסייה עם הגביר מלמד כי נכסי חומר אינם חשובים בעיניה. עדה עזן מפגינה אי תלות במוסכמות. " - והיא ברגליה הלכה, ברגליה הקטנות הלכה, שאינה נהגת לנסוע בעגלה, שאם יכירו בה מאין היא באה יזרקו אותה, שעדיין בית המצורעים מפיל פחד של מסתורין על הבריות" ("עד עולם", עמ' שכ"ו). יש המוצאים קווים משותפים בין עדה עזן ובין תהלה. אין ספק כי אכן בשני המקרים צייר עגנון זקנות המופקדות על מורשת רוחנית, מאלפת. ברם, עדה עזן עולה בתכונותיה המיתיות על תהלה. אין היא עומדת בסמוך למוות, אלא כאילו נצחה אותו. הוויית גן העדן מתלווה לשמה. "ואף בימי אני היה מעשה שעמד הגבאי לשרפו ונתרצה לי להניחו, שאמרתי ספר שמצאו ממנו קורת רוח אף על פי שנתבלה לא נהוג בו מנהג בלאות. סבורה אני אדוני הדוקטור חפץ שעשה אומן כל זמן שהחפץ קיים נחת רוח הוא לעושהו" (שם, עמ' שכג). זו שהצילה את הספר משרפה אף בקיאה במהותו ובתול-דותיו. עדיאל עמוזה טועה לרגע קט במהות ההתמצאות של האחות המספרת לו על הספר הגנוז. "שמועה ריקה שמעת. עינבל ערוף עינבו של עגיליך" (שם, עמ' שכד-)

40 עדי צמת, במאמרו הנ"ל, העלה את ההשערה המעניינת כי השמות המתחילים בע' מסמלים הווייה חיובית והשמות המתחילים בג' מסמלים הווייה שלילית. הנכונות של עגנון לכנות את גיבורו בשם גרומר וכן שמו של מלך הגותים: עלאריך מראים כי אין עגנון עקבי בהפרדת האותיות לפי קנה מידה של חיוב ושליליה. מצד שני אין ספק כי משקלה של הע' בשמות החיוביים גדול יותר מחברתה האות ג'. ב"עידו ועינב" לעומת זאת שולטת הג' גם על שמות חיוביים.

כי השהייה בקרב הבריות וההצטרפות לחסדיהם עלולה לפגום גם באיש בעל העקרונות.

עמוה מפגין את המיוג הנאות בין פואטיקה אפלטונית שעיקרה חיקוי הנעלה ובין פואטיקה אריסטו טלית המיוסדת על התהלכות בצד העובדות כמות שהן. עמוה מתחיל מחקר העובדות ומסיים בהתבוננות בספר המושלם. באופן פאראדוקסאלי מבטל הדגם הנעלה את הצורך בספרו המקורי. הרבסט לעומת חברו אין לו דגם של התבוננות. ההסתכלות בכתביהם של אחרים היא מוקד החיקוי הפסול בפואטיקה העגנונית, כמוה כהע- תקה בזויה. אף על פי כן אין לו להרבסט אלא לאסוף בשקידה פרטי פרטים מבלי שתהיה לנגד עיניו היצירה המושלמת. מנסה הוא שעה שהוא פונה לאמנות להתגבר על הקושי על ידי חיבור ספר על מלאכת הטרגדיה. חיבור זה נועד להציג את השלם, אם לא בתחום ההישג, הרי לפחות מבחינת ניסוח הכללים. אלא שכידוע אין הרבסט מגיע לא לחיבור הכללים ולא לחיבור היצירה המדגימה. נוסף על כך כי ספר של כללים המדבר על המושלם אין דינו כדין הדוגמה המושלמת, מה גם שספר כזה צריך היה להכתב על ידי הסופר עצמו. "משראו שלא במהרה יפטר ממנו הקצו לו מקום בגן בין עצי הגן שנקראים עצי עדן על שמה של האחות עדה עדן והעמידו לו שולחן וכסא וכן שמש משמשי הבית. היה עדיאל עמוה יושב ומייגע עצמו על כל אות ואות ועל כל תיבה ותיבה ועל כל שורה ושורה ועל כל עמוד ועמוד ועל כל דף ודף והשמש עומד על ידו ומחפך את הדף, שהיו מתיראים שמא מתוך שהוא בהול על הענין לא יהא זהיר כל צרכו - " (שם, עמ' שכט). חובת הזהירות בכל אות ובכל תיבה מזכירה את דרך עבודתו בקודש של רפאל הסופר. אף על פי שלא מדובר כאן בספר תורה הסמיך עגנון פואטיקה של קודש לספר של חולין. "עד עולם" הסיפור החילוני, המנוסח בלשון קדושה מיתולוגית, מאמץ לעצמו פואטיקה ההולמת כתיבת קודש. "שירה", הרומאן מהויות החיים של יום יום, מספר על אידיאלים בתחום הכתיבה. אולם הוא מצמיד אליהם את המרחק שבין הלכה לביצוע. מי שיושב בין אלה החיים את חייהם הרגילים, אינו יכול שלא לסטות קמעא מעיקריו. בהלכות הפואטיות של עגנון, נרמז לא אחת השוני שבין יצירה מתוך בדידות ליצירה מתוך קבלת העול של הימצאות ברשות הרבים, ב"שירה" ו"עד עולם" הוצג שוני זה מחדש, השהייה בקרב המצורעים אינה סותרת את הנחתו של עגנון כי היוצר נוח לו בבדידות. חיים בין פרושים יש בהם פרישות וחי צוותא גם יחד והרי הם הולמים את היוצר האמיתי.

ט. גילוי והעלמה

דימויים דוגמת "עצי עדן" הרומזים למציאות שמחוץ למקום ומלים דוגמת "עד עולם", המורות על הוויה שמעבר לזמן, פועלים בכיוון להעלמת המסופר. תכסיסי ההסוואה, לרבות השעשוע, באותיות ובמלים

וולטרמרד אינם מגיעים לכלל כתיבה יוצרת. נותר רק ספרו של גיי. ברם גיי מופיע כאדיאל כה נעלה, עד שהסופר מתיר לנו להתבונן בו רק ממרחק. גיי שוכן בחוץ לארץ ומזדמן רק כאורח לארץ ישראל. יכולת ההתבוננות שלנו בו הוגבלה. אף ספרו של גיי מצטייר במונחים כוללים, ולא מפורטים. ממילא נותר גם הספר של גיי, כמו מחברו, כההוב מרחק של האוטופי, שלא ניתן להתקרב אליו בכדי לזהותו בפרטיו. בסמוך לקורא נותר הרבסט תלמידו של גיי שהכרותו המופשטות אינן זוכות לכלל הגשמה. חולשתה של הפואטיקה מבית מדרשו של הרבסט היא בהישארותה בכמה מתחנותיה כנאה דורשת. במיוחד משום שהיא מותירה את בעליה במצב של עקרות יצירתית. הוסף לכך את תו הלגלוג הקל המלווה את אורח העיצוב של מי שדבק בפתקאות המצטברות. זאת ועוד. עיקר גדול בפואטיקה העגנונית הצמידות להגשמה, למעשה הגמור. בלויקוף ("תמול שלשום") משלים את תמונת הנמר והנחש לפני מותו, בן אורי ("עגונות") גומר את מלאכת ארון הקודש, שהופקדה בידי, רפאל הסופר ("אגדת הסופר") מסיים את ספר התורה לזכר אשתו. העובדה שהרבסט אינו מביא את מחשבותיו לידי גמר היא עצמה מטילה צלליה גם על הנחותיו המופשטות.

שונה הדבר ב"עד עולם". דמויות המופת של עדיאל ושל עדה עדן ממחישות את תפיסת הכתיבה הנעלה בהתגשמותה. אפילו מועטים דבריהם בסוגית האמנות, באים מעשיהם ומשלימים את הכללים. "ברם החכמה שהתישה את כחו ועיקמה את גבו והשפילה את כתפו ורישלה כל גופו נתנה לו מאור פנים שאין מוצאים אלא במי שעוסק בחכמה לשמה" ("עד עולם", עמ' שיח). עמוה יודע לדחות את הטפל ולהתרכז בעיקר, בעוד שהרבסט נתפס גם להויות חוץ. "שנים שהיה מרוכז בעיקרי חקירותיו עשאוהו מרוכז אף לגבי עניניו החיצוניים" (שם, שם). בעל מלאכה אחת, היודע לדחות כל עיסוק אחר, עשוי לפי עגנון להגיע אל מרומי ההישג. עמוה לא נתפתה לצאת מפתח ביתו. יציאותיו של הרבסט הוציאוהו משלוותו ובלבלו עליו את עולמו ואת כתיבתו.

אכן יש גם צדדים שונים בין עמוה להרבסט. שניהם מעמידים את דעת הבריות על יצירתם מחוץ למעגל התענינותם. ב"שירה" טורח המספר ליצור חץ ברור בין דמויות ככלם, וכסלך ובין דמויות כטגליכט והרבסט. רדיפת הכבוד היא נקודת התורפה של אלה שאינם בני לוינו של הרבסט. בכך דומה הרבסט לעדי- אל. " - אגלה לך בלחישתה, כל הספרים שבארונותי לא לקריאה עומדים, לגוי עומדים. ואם את רוצה אומר לך את הטעם אמיתי, לשם שמירה העמדתי אותם, שיהיו רואים ומדברים בהם ואני פטור מלשמוע דעתם של הבריות על ספרים שאני עושה" (שם, עמ' שכה). אבל עמוה מפגין בבדידותו הגמורה את היכולת שלא להתפתות. הרבסט חייב במקרים מסוימים לוותר על עקרונותיו. הוא מתפנה לשם ביקור אצל בכלם כדי להשיג את תמיכתו בהעלאתו לדרגת פרופיסור. ללמדך

כפי
פיה.
יודע
עמ'
שמה
קודש
רבים
בכדי
אבל
ולוהי

היא
והבה
דשה.
יחסי
בסט
שירה
היא
את
זשנה
"עד
כותב
יאות
זאדם
עדה
בוהה
ז ט
אחד
גם
והגת
ואים.
לספר
זנגות
יטרא
יוקנ'
ו אם

זמנת
ולכות
במה
שלי-
חיות,
וליאן

הדיר,

זיות :
ושטות
אשיים
עצמה
סיפור

(13) (12)

שם
רומ
נהר
לבס
לשי
המו
הימ
שהו
טור
ולא
זהו
עים
מצד
הרו
היצ
למנ
גם
הנח
כי
רומ
בטנ
להנ
אלא
המו

למעשה הנושא שוולטרמרד נתון לו בספרו האחרון, מה שנאמר ב"עד עולם" בשפת חידה מסופר ב"שירה" בלשון גלויה יותר.

וכך, למשל, מעסיקה את הרבסט, דמותה של תיאור-דורה הקיסרית, הספר שנשלח אליו מן הספרייה הלא-מית כדי שיכתוב עליו בקורת עוסק בקיסרית זו. "שכב לו הרבסט על מטתו והעלה לפניו את מעשיה של תיאודורה. אשה זו שמבית הקרקוס יצאה למלוך - - - (שם, עמ' 189). דמותה של תיאודורה חוזרת להרבסט גם כאשר הוא משוחרר מן הצורך לכתוב על הקיסרית "באותה השעה היה מנפרד שוכב על הדרגש שבחדר עבודתו והיה שוכב ומהרהר על הקיסרית תיאודורה ועל הגשים שבחצרה ועל שגי הוולטרמרדים חב-ריו - - - (שם, עמ' 279). תיאודורה מעסיקה את הרבסט משום השחיתות שנתלוותה למעשיה. תיאודורה מוגדרת בידי אחד ההיסטוריונים: "זונה על כסאה של ביוזנטיון" (שם, עמ' 189). בעיות של טוהר מידות הן מענייניו של מי שבגד באשתו ומתייסר בהרהורי חרטה. ב"עד עולם" לא כונתה תיאודורה בשמה. אירועי חייה וכמה מסימני ההיכר שלה התלכדו עם דיוקנה של בת ההוננים, בתו של מרקיד הדובים. הרומאן המפרט חיוב לדקדק בפרטים ולדבר בלשון האסמכתות הבהירות. הסיפור הסמלני-מיתי יכול לצור צורות ודיוקנאות, כאשר משחק הבדיה בעובדה נקבע לפי צרכיו של מוסר ההשכל.

י. סיכום

ארנסט וולטרמרד ומנפרד הרבסט יצאו שניהם מגרמניה לארץ ישראל. ארנסט וולטרמרד משום שהחל לחוש באגרופה של רשעות (שם, עמ' 75). מנפרד הרבסט עלה בגלל זיקתו לציונות. חייהם בירושלים הרחיקו אותם מגרמניה הנאצית. וולטרמרד מתמסר כולו למח-קריו המדעיים, כאשר מעדיף היה להורותם - ובודאי אף לכותבם - בשפתו הראשונה. הרבסט מצטמצם בדלת אמותיו, אך אינו יכול להסית את דעתו ממה שנעשה בגרמניה. אין הוא נתון להתרוצצות להשגת סרטיפיקאטים לקרובי משפחה כאשתו הנריאטה, אבל הנעשה שם אינו חדל מלהטרידו. "מעשים נעשים בגרמניא שלא דימה כל דמיון אכזרי אכזריות שכזו. כל שלא נפגע מהם מבקש להסיע דעתו מהם. בפתאום רואה כל אדם את עצמו כאילו כל עצמו תפוס בהם" (שם, עמ' 135). הרבסט מרבה להגות בבעיית האנטי-שמיות אף על פי שאינו מגיע לכלל השתתפות פעילה באירועי הזמן. הסיפור "עד עולם" נסמך בבסיסו על תכני העיסוק של וולטרמרד והרבסט, שעלו בספינה אחת לארץ ישראל. וולטרמרד אף מעורר את חברו לעסוק בפרשיות הקשורות ברומא. 44 אולם וולטרמרד והרבסט משתקעים בפרטים, בעוד שעמזה חותר לשור-

ממלאים תפקיד בהפקעת הסיפור מתחום העובדות ההיסטוריות, הקשורות בתאריך ובזירת התרחשות. כוונת המספר היא להגיע לשיעור כולל בדברי הימים. המעטה הסיפורי בעל הגוון המיתי והחידתי מתאים ללקח על-תקופתי. שלמות הגיבורים הראשיים, טוהר השקפת עולמם, משחזרים אף הם בנטייה זו של הסיפור לצאת מתחומיהם של אירועים מוגדרים יתר על המידה. אנשים מושלמים מקומם בנופי עדן, ולא באתר מזוהה. על כן מתבצר הניגוד שבין "שירה" ל"עד עולם" גם בשוני שבין גלוי למכוסה. דברים שהרומאן אומר אותם מפור-שות, יאמר הסיפור בלשון רמוז וסתר. ניתן לגלות הרבה מן הפרטים שבסיפור, ולא רק את דפוסיו הכול-לים, ברומאן הכולל. פרטים אלה המוטוויים במקום אחד מגלים את פניהם במקום האחר.

יש למצוא סמוכין בין תוכן ספרו של עדיאל עמזה לבין ספרו של ארנסט וולטרמרד, ממנו מתרשם כל כך הרבסט, חברו לעלייה לארץ ולמקצועות הפטרור-לוגיה 43 וההיליניזם. הספר הכובש את תשומת לבו של הרבסט עוסק ברומא, במיוחד בפרשיות הנקשרות בגותים ובחורבנה של האימפריה הרומית מערבית. הרבסט מתרחק מתכניו המדעיים המובהקים של הספר שתוכנו אינו מרפה ממנו ויוצא לפרשיות של ייסורים שנשמכו אליו. "ואף הוא חזר למה שנתעסקה דעתו תחילה היינו לספרו של וולטרמרד ולפשיטת הגוטים במלכות רומי וכן לימות הרעב שבאו עליהם כבר בכניסתם. כמה גדול היה הרעב, שאחר שהוציאו הגרמ-נים באוכל כל שהיה להם בכסף ובשוה כסף בעגלות ובמעשה תחרא הביאו סוהרים סורים כלבים כחוששים למזנה שלהם וביקשו ילד או ילדה מחיר כלב" ("שיר-רה", עמ' 441). המצורעים מופיעים אף הם לנגד עיניו של הרבסט מיד לאחר הרהוריו באותו פרק בספרו של וולטרמרד, המספר על הרשות שנתן ולנס לשלושים אלף הגותים להיכנס לשיטחה של מלכות רומי (שם, עמ' 438). "מה זה, מצורע תמונת מצורע כשהוא עומד לפני שערי העיר ומקיש בפעמון להזהיר שירחקו ממנו" (שם, שם). הפעמון שהמצורע מקיש בו מתחלף בסיפורם של עדיאל ועדה בקשקשן. "הביאו אותו למקומם ונתנו בידו קשקשן, שאם אדם בא כנגדו מקשקש לו בקשקשן להזהירו ממנו - - - ("עד עולם", עמ' שכו). ארנסט וולטרמרד הוא חוקר רציני. בניגוד ליוליאן וולטרמרד הרואה בקרובו צדדים מגונים, מחשיב הרבסט את מחקריו של ארנסט (שם, עמ' 431-432). ארנסט מלשון רצינות. אבל וולטרמרד עוסק בדברי ימי העולם והוא רחוק ממנו (וולט - פרמד). התרכזותו בעצמו קובעת זרות בינו לבין תוכן מחקריו. מסימניה של זרות זו היא ההתרחקות מן האספקטים האנושיים, פרשיות של ייסורים וסבל, הגלוות להיסטוריה. הרבסט קרוב לעמזה, המעיד את עדותו האחרונה מתוך קרבה גמורה לבעיותיו של העולם. אבל נושא עיונו של עדיאל עמזה הוא

44 "יש לי בשבילך ענין חשוב שראוי לחקור בו. הרי כשהלך אטאנאיוס לרומי לבקש סעד כנגד אויביו מה טעם

43 ראה "שירה", עמ' 76, 77. פטרולוגיה היינו תורת אבות הכנסייה. פטר = אב.

בכל יצירתו ביכולת לחזור ולהשתמש בתבניות-אב, תוך כדי הפיכתן לבית קיבול להתרחשויות מגוונות ולהתרחשויות חדשות. כוח החידוש של עגנון אינו נעלם גם במעבר מסיפור על האחות בסמל השיר אל האחות בסמל הישע. הרבסט ועמזה קרובים זה לזה ורחוקים מרחק רב איש מאחיו. "שירה" הוא רומאן התקופה והנצח החילוני בדמות האמנות, "עד עולם" הוא סיפור החורבן והסבל שלקחו הוא מחוץ לגדרות השעה וגבולותיה של עיר אחת. ברומאן הארוך חברו מעשים מתהווים לדברי שירה. עיקרו של הסיפור הקצר הם המעשים שזכר היו והספר שעמודיו כבר נכתבו. הרומאן והסיפור מספרים סיפורים על אנשים שנגיעתם בהיסטורי היא מתוך התבוננות לימודית. הרומאן משאיר את גיבוריו ליד הקתדרה, או במחיצת ספריהם. הסיפור מוציא את גיבוריו אל זירה מוקטנת, בית המצורעים, שבה משתקפת הזירה האנושית כולה. "שירה" נוקק על כן להיקף הרחב, שהרי האנשים מתגלים ברומאן בפעולתם בתוך המציאות וזו מסתעפת לפרטיה. הסיפור המכליל, מתרומם למעלת האגדה המיתולוגית, שדי לה בסמליה המופשטים. סמלים אלה ניתנים לריכוז במסגרתה של מתכונת סיפורית קצרה. את שיעור ההתרוממות וההישג האמנותי משיגה כל אחת מן היצירות, ולא רק אחת מהן, תודות לאמצעי ההבעה, המותאמים היטב ליעדיהם.

ההונים, ואחר רעידת האדמה נבנתה שם אפילו חומה נוספת).
 הנזירה, אחות הקיסר ואלנטיאן השלישי, שלחה טבעת לאטילה, וזה מפרש את המעשה כהצעת נשואין. האם לא יכול עגנון הסופר לנצל סיפור זה בנירסה הפוכה, כלומר בת ההונים שעוברת לרומי? או בסמיכות עניין: הסיפור על אוויה של יונג, שהצילו את רומי מידי כובש, אינו מעורר אסוציאציות למקורות אפשריים של עגנון?
 המסורת הרוסית, המתארת את מוסקוה כרומי השלישית, מוכרת לך? הייתכן כי היתה מוכרת גם לעגנון ("בגלל מעשי התושבים, עובה רוח הקודש את רומי הראשונה, שנפלה לידי הכובש, וזה היה גורלה גם של רומי השנייה. רוח הקודש עברה אל מוסקוה, ורומי השלישית הזאת תעמוד לעולם". גאוס הנזיר פילוטאוס ב-1510, מכוונים לאיבן השלישי ואשתו זוא פלאולוגוס, פליטת כושטה).
 ושוב בסמיכות עניינים: הונים היו מונגולים, ככובשיה של רוסיה. יש ומתארים את הרוסים כאסיאנים המערביים ביותר. השיר "הסקיטים" של אלכסנדר בלוק זכור לך? האם יכלו להיות דברים הללו זכורים גם לעגנון? האם אין להם הד בחיבורו?
 עד כאן הפרותיו של ד"ר ילינק, ראוי לחזור ולהדגיש כי עגנון משתמש בחומר ההיסטורי באופן חופשי וחובת הנאמנות למקורות לא חלה עליו כלל ועיקר. מתפקידו של חוקר הספרות לרמוז על קשרים אפשריים ולא מחייבים שבין הסיפור לבין העובדות מן ההיסטוריה.

שם של דברים ולכוליותה של תמונה. גומלידתא היא רומא וביזנטיון כאחת. ממנה שיעור לעולם שתרבותו נהרסת בידי גדודי פרא. הרבסט מנסה למצוא תשובה לבעיותיו בדרך האהבה והאמנות. עמזה נשאר נאמן לשיעור ההיסטורי הכולל. וולטרמד מגיע אל ההגשמה המדומה, ההשתקעות בניפוח העצמי. הרבסט טוהר הימנו, אבל נשאר סגור בפני השתקעות של ממש בסבל, שהוא תנאי כפי שמשמע מ"עד עולם" להכרת ההיסטורי. את המצורעים הוא רואה ומתפעם כשהם בתמונה ולא בחייהם. אם יצטרף לשירה בבית החופשית יהיה זה בגין אהבתו אליה, ולא בגלל עליונות הספר שהמצורעים עים מחזיקים בו. "עד עולם" הוא הניגוד של "שירה" מצד תיאור ההגשמה המלאה. כאספקלריה ניגודית של הרומאן הוא מראה תחנות מפתח זהות זו לזו בשתי היצירות, אולם בסיפור-הבבואה מועלים הגיבורים למעלה עליונה יותר מזו שאליה מגיעים חבריהם ברומן. גם הפואטיקה המתנסחת בו היא בסימן האחדות כל הנתונים הדרושים ליצירת אמת.
 טוען אחד ממבקריו הקשים של הרומאן "שירה" כי בכותבו את "עד עולם" נטל עגנון את המיטב שב-רומאן והעבירו לסיפור הקצר.⁴⁶ ספק אם יש אמת בטענה זו. "עד עולם" משובץ מוטיבים ודיוקנאות שיש להם אחים ב"שירה". אולם אין כאן הרקה מכלי לכלי, אלא כתיבה מכוונת של סיפור גדול וסיפור משנה, המשלימים איש את אחיו. גדולתו של עגנון ניכרת

האריך בנסיעתו כדי שנה", שם, עמ' 79. עגנון לשיטתו כורך היתול בנושאים שבהם עוסקים חוקרי ההיסטוריה, שם ספרו "הגדול" של ארנסט וולטרמד הוא: "האם יש להניח שהכיר אוריגניס את הרמס הרועה בנוסח המקובל אצלנו", שם, עמ' 74.
 Baruch Hochman, Agnon's Posthumous Novel, 45 "Midstream", November 1971, pp. 68-75.
 בשולי הערות:
 ידידי ההיסטוריון ד"ר ישעיהו ילינק, שקרא כתבי-יד זה לפי בקשתי מעיר:
 א. אתה מתאר את רומי כעיר גדושה אלילים ואמונות. הדוגמה מפישר נוגעת, כמדומני, למאה השנייה. האם אתה מודע לכך? נוסף לכך, רומי, כעיר פוליטיאסטית, הצטיינה בסולבנותה הדתית, ומכאן גם רבוי האלילים. (הגוצרים לא נרדפו משום דתם, כי אם עקב סרבנותם ביחסיהם עם השלטון). רק היסטוריון נוצרי יגנה את רומי על שום ריבוי האלים!
 ב. אנא, בדוק שוב את ענין החומה, והתקפת אטילה, מלך ההונים, על כושטה העיר. גיבון, היסטוריון בן המאה השמונה עשרה, לא תמיד יודע את אשר אנו יודעים. בדקתי את הפרשה ב: A. A. Vasilier, History of the Byzantine Empire, Madison Univer. of Wisconsin Press, 1961, p. 103. ואין היא תואמת בדיוק את דבריו. (מהדברים שבספרי מסתבר, כי החומה החדשה הצילה את העיר מהתקפת

האחרון.
 "שירה"
 ל תיאור
 ה לאור
 ו "שכב
 זיה של
 ך - - "
 להרבסט
 וקיסרית
 שבחדר
 יאודורה
 ים חב-
 יקה את
 יאודורה
 טאה של
 ידות הן
 י חרטה.
 עי חזיה
 של בת
 רט חייב
 בהירות.
 יוקנאות,
 כיו של
 שניהם
 ש החל
 הרבסט
 הרחיקו
 לו למח-
 ובודאי
 מצטמצם
 תו ממה
 להשגת
 זה, אבל
 נעשים
 ת שכזו.
 בפתאום
 ס בהם"
 האנטי-
 ז פעילה
 סיסו על
 בספינה
 ות חברו
 לטפרמד
 ר לשור-

י כשהלך
 מה טעם